

ПАТРІОТИЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Стаття присвячена формуванню козацтва. Козацтво розглядається як складний феномен, що володіє якостями культурно-історичної спільності, етносу, а також служивого стану, формованого державою для своїх цілей, і адміністративно-територіального утворення, соціальної спільності народів і станів, які проживають на козачих землях. Спираючись на відомі джерела, зроблено спробу проаналізувати початок виникнення козацтва, засвідчити патріотичні аспекти моральних та історичних цінностей українського козацтва, сприяти національно-патріотичному вихованню нації, заснованому на українських народних традиціях, кращих досягненнях національної та світової історичної пам'яті.

Ключові слова: козак, козацтво, народність, історія козаків, вільні козаки, реєстрові козаки, економічні чинники, феодальна залежність, генетичний зв'язок.

Статья посвящена формированию казачества. Казачество рассматривается как сложный феномен, обладающий качествами культурно-исторической общности, этноса, а также служилого сословия, формируемого государством для своих целей, и административно-территориального образования, социальной общности народов и сословий, проживающих на казачьих землях. Опираясь на известные источники, предпринята попытка проанализировать начало возникновения казачества, засвидетельствовать патриотические аспекты нравственных и исторических ценностей украинского казачества, способствовать национально-патриотическому воспитанию нации, основанному на украинских народных традициях, лучших достижениях национальной и мировой исторической памяти.

Ключевые слова: казак, казачество, народность, история казаков, вольные казаки, реестровые казаки, экономические факторы, феодальная зависимость, генетическая связь.

The article is devoted to the formation of the Cossacks. Cossacks regarded as a complex phenomenon, which has as a cultural-historical community, ethnic group, as well as the service class, which is formed by the state for their own purposes, and administrative-territorial formation, social community of nations and social classes living in the Cossack lands. The paper is also based on the known sources, an attempt to analyze the beginning of the Cossacks, witness patriotic aspects of moral and historical values of the Ukrainian Cossacks, to promote national-patriotic education of the nation, based on Ukrainian folk traditions, the best achievements of national and world historical memory.

Development of the Ukrainian state, the integration of Ukraine into the world and the European Community provide orientation to spiritual values, moral and ethical constants of the Ukrainian nation. National-patriotic education, based on Ukrainian folk traditions, the best achievements of national and world historical memory serves consolidating factor in the development of society and the nation as a whole. Society as never need to actively participate in the development of Ukrainian spirituality versatile and harmoniously developed nationally conscious, highly educated, vital competent citizens capable of self-development and self-improvement.

The Cossacks, by definition, the learned historian – is nationality, which was formed at the beginning of a new era as a result of the genetic relationships between the Turanian tribes of Scythian-Saka people braid (or ka-sack) and Azov Slavs meteo Kaiserov – with some admixture of the Alans.

The immediate cause of the Ukrainian Cossacks formed at the end of the 15 century. Ukraine's position at that time is extremely complicated. The combined Turkish-Tatar forces attacked towns and villages, were taken away into slavery tens of thousands of people.

Ukraine needs a social force, which would become the leading layer of the Ukrainian people and the creator of the new State's own. No less important was the economic factors, primarily

increased feudal dependence of peasants lack their own arable land and extremely attractive in this regard, virgin expanses of the south of Kyiv and Podolia, and boundless steppes Wild Field behind the rapids of the Dnieper.

The emergence of the Ukrainian Cossacks was also due to forced shoots peasants and townspeople of magnates and gentry estates on the availability of land. Ukrainian land inhabited by the fugitives had to defend. The need for armed protection from the constant threat of Tatar and Turkish attacks on the military offensive State Administration of Lithuania and Poland forced the farmers and artisans to become professional soldiers. And there was the Cossacks.

Keywords: Cossack, Cossacks, nationality, history of the Cossacks, free Cossacks, registered Cossacks, feudal dependence, genetic connection.

Розвиток української державності, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на духовні цінності, морально етичні константи української нації. Національно-патріотичне виховання, засноване на українських народних традиціях, кращих досягненнях національної та світової історичної пам'яті виступає консолідуючим чинником розвитку суспільства і нації в цілому. Суспільству як ніколи потрібна активна участь у розвитку української духовності різнобічно і гармонійно розвинутих національно свідомих, високоосвічених, життєво компетентних громадян, здатних до саморозвитку та самовдосконалення.

Мета даної статті – проаналізувати початок виникнення козацтва, засвідчити патріотичні аспекти моральних та історичних цінностей українського козацтва, сприяти національно-патріотичному вихованню нації, заснованому на українських народних традиціях, кращих досягненнях національної та світової історичної пам'яті.

Популяризація моральних та історичних цінностей українського козацтва постійно знаходиться в полі зору науковців, у тому числі співробітників Черкаського національного та Черкаського державного технологічного університетів. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про активну розробку зазначеної проблеми на науково-теоретичному, методичному та практичному рівнях. Узагальнюють окремі питання методології духовно морального виховання у своїх наукових працях відомі історики М. І. Бушин, А. Г. Морозов, В. М. Лазуренко. Серед багаточисленної низки публікацій останніх років на цю тему окремо варто виділити творчість М. І. Бушина [4], наукові праці відомих дослідників історії козацтва В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія та інших.

Козаки, за визначенням учених істориків, – це народність, яка утворилася на початку нової ери як результат генетичних зв'язків між Туранськими племенами скіфського народу кос-сака (або ка-сака) і приазовськими слов'янами метео-кайсарів – із деякою домішкою аланів. Повідомлення древніх істориків і географів разом з даними археології дозволяють обчислити історію козаків більш ніж двадцятьма століттями. Ім'я козаків у різних варіаціях – Коссахи, Касакос, Касаги, Касоги, Казяги, – зустрічається у греків (Страбон, танаїдські написи та ін.), у російських літописах, тюркських джерелах решта. «Коссахи» у перекладі з мови скіфів означає «білі Сахи», або «Білі Олені» (назва скіфського племені). Тому не випадково у козаків в гербі – білий олень, поранений стрілою.

На думку вчених, розквіт держави Коссак припадає на кінець X століття (988 р.), коли один з Рюриковичів, Мстислав Володимирович, створив свою державу Томаторкань зі столицею тієї ж назви (рос. – Тьмутаракань), яка простягалася вздовж Дону, Кубані аж до Курська і Рязані.

У 1060 році держава розпалася, але земля Коссак зі столицею Томаторкань ще півтора століття залишалася незалежною державою.

Історики свідчать, що з приходом монголотатар у 1223 році козаки (Подонські Бродники) встали на їх сторону і билися проти Русі на річці Калці. У складі усталеною татарської імперії Золотої Орди (1240 року) козаки користувалися деякими автономними правами, зберігали слов'янську мову і християнську віру, мали свою Церкву і єпископів. Коли в Орді почалися міжусобиці, козаки, що страждали від свавілля ординських зграй, взяли участь у повстанні московського князя Дмитра і билися на його боці в Куликівській битві (1380 рік). Проте ця битва не принесла звільнення Русі і виявилася фатальною для

козаків. Татари змусили їх очистити береги степової частини Дона, відтіснили їх у верхів'я і далі на північ – аж до Ками, Північної Двіни і Білого моря. На початку XVI століття козаки Верхнього Дону, об'єднавшись з ногайськими та астраханськими, починають повертатися на свої споконвічні землі – на Нижній Дон. Вступивши в активну фазу боротьби з турками і ординцями, вони пов'язують свою долю з двома династіями: Рюриковичами в Московії і Гедиминовичами у Литві.

Однак із цим союзом погодилися далеко не всі козаки. Протестом проти такої політики стало утворення двох козачих «річкових республік» – на Дону і на Нижньому Дніпрі. Вони послужили осередками відроджуваної козачої незалежності [1].

Виникнення козацтва розглядається як найважливіший етап у формуванні українського народу і державності. Роль козацтва в усьому соціально-політичному житті України була настільки велика, що терміни «козаки» і «країна козаків» у XVI – XVIII сторіччях були позначенням країни і народу взагалі (набагато раніше, ніж утвердилися, як основної, назви «українець» і «Україна»). Козацтво у цей період зіграло роль національного символу, носія етносу і захисника національних інтересів і віри [2, с. 75].

Безпосередні причини виникнення українського козацтва склалися наприкінці XV століття. Положення України у той час надзвичайно ускладнилося. Об'єднані турецько-татарські війська здійснювали напади на міста і села, забирали в рабство десятки тисяч людей. З часу утворення Кримського ханства і до кінця XV століття на українські землі було здійснено більше 40 нападів, зокрема, на Поділлі – 31, на Руське воєводство – 9, на Волинь – 7, на Київщину – 4, на Белзьке воєводство – 8. Результатом цих набігів було часткове або повне спустошення окремих міст і цілих регіонів. Татари взяли в полон близько 220 тисяч українців. Работорівля стала важливим джерелом прибутку в слаборозвиненому Кримському ханстві, тому набіги ординців на українські землі для захоплення ясиру (живого товару) перетворилися на основне заняття татар. Таким чином, турецько-татарська агресія загрожувала самому існуванню українського народу (в XVI –

першій половині XVII століття демографічні втрати України від набігів татар склали 653 тисячі чоловік) [5, с. 92].

Україна потребувала такої громадської сили, яка стала б провідною верствою українського народу і творцем нової власної держави. Не менш важливими були й економічні чинники, перш за все: посилення феодальної залежності селян, нестача власної орної землі і надзвичайна привабливість, у зв'язку з цим, цілих просторів на півдні Київщини і Поділля, а також безмежні степи Дикого Поля за порогами Дніпра. Виникнення українського козацтва також було обумовлено вимушеними втечами селян і міщан з маєтків магнатів і шляхти на вільні землі. Заселені українськими втікачам землі доводилося захищати. Необхідність збройного захисту від постійної загрози татарських і турецьких нападів, від військового наступу державної адміністрації Литви та Польщі змушувала хліборобів і ремісників ставати професійними воїнами. Так і виникло козацтво.

З появою козацтва відбувалося заселення і відродження до життя спустошених ханськими ордами українських земель Подніпров'я. На запустілих, але вільних подніпровських просторах українські селяни рятувалися від феодально-кріпацького гніту та іноземного панування. В умовах тривожного і небезпечного прикордоння з Диким Полем козацтво набуло напівгосподарський, напіввійськовий характер, воно змушене було поєднувати працю на землі зі збройною боротьбою проти турецько-татарських нападів. Жили козаки в зимівниках, хуторах і селах звичайно з сім'ями, за що отримали від січових запорозьких козаків іронічні прізвиська «сиднів», «гнездюків», «баболубів». Замовники розросталися, перетворювалися на хутори, села і містечка.

На землях, які освоювали козаки, широкого розвитку досягли різні ремесла. Через землі козаків проходили торгові шляхи. На початку XVI століття українські поміщики, власники великої кількості земель степового прикордоння, почали організовувати оборону населення і залучати козаків до польової охорони. Видатними організаторами оборони прикордонних земель були Костянтин-Василь Острозький, Предслав Лянскоронський, Остафій Дашкевич та інші. Вони ввели

козаків у бойові походи на Крим і звільнили чимало полонених [4, с. 105]. Польський уряд також використовував українське козацтво в своїх цілях. У червні 1572 року за указом польського короля Сигізмунда II Августа з українських козаків (300 чоловік) було сформовано наймане військо для охорони південних і східних кордонів і для боротьби з українським національно-визвольним рухом. Козаків, які входили до складу цього війська, вносили в спеціальний список-реєстр. Звідси і назва козаків – реєстрові. Польський уряд визнавав козаками лише реєстрових козаків, які офіційно називалися Низовим або Запорозьким військом. У 1578 році король Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 чоловік. Реєстрові козаки мали власну військову, адміністративну та судову юрисдикцію, звільнялися від податків і повинностей. Реєстрові козаки мали право володіти землею, право займатися промислами і торгівлею, отримували державне платню. Реєстрові козаки самостійно обирали гетьмана і козацьку старшину на козацькій раді. У 1648 році більшість реєстрових козаків приєдналася до армії Богдана Хмельницького.

У першій половині XVI в. козацтво в Україні збільшувалося, набираючи сил, про що свідчать численні скарги татар і турків та їхні вимоги – приструнити козаків. Приблизно у той же час, коли виникло українське козацтво, сформувалося (насамперед, із селян, які тікали від кріпосного гніту) й російське козацтво на Дону.

Історія донського козацтва – це історія безперервної боротьби на степових просторах південних рубежів російської держави. За образним висловом Льва Миколайовича Толстого – *«Кордон породив козацтво, а козаки створили Росію»*. Першою донською станицею російського козацтва вважається станиця Раздорська. Саме дата її виникнення і вважається відправною точкою в історії Донського козацтва. Донське козацтво займало частини Ростовської, Волгоградської, Воронежської, Луганської областей і Калмикії. Донські козаки були найбільш численними серед груп російського козацтва. Під час воєн у козаків вибирався похідний отаман з необмеженою владою. Військо ділилося на сотні і півсотні, очолювані сотниками, п'ятидесятниками та хорунжими. З метою захоплення військової здобичі донці організо-

ували набіги на турецькі володіння на узбережжі Азовського і Чорного, Каспійського моря. В ході соціального розшарування виділилися дві групи козаків: домовиті (або старожили), переважно низові, і голота, головним чином з селян-втікачів, які селилися у верхів'ях Дона, та, не завівши господарство, легко приєднувалися до набігів і повстань [3, с. 89].

У другій половині XVI ст. українське козацтво продовжувало чисельно рости і освоювало нові території. Більшість козаків жили в слободах, на хуторах і в містечках, їх називали «волосними» або «міськими». До початку XVII століття козаки заселили землі від Північного Донця до Дністра, тобто значну частину нинішніх Дніпропетровської, Полтавської, Черкаської, Кіровоградської та частково Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей. Деякі козаки тікали далі на південь, у пониззя Дніпра, у важкодоступні степи за дніпровськими порогами, і називали їх «низовими» або «запорозькими».

У той час нижню течію Дніпра перепиняли дев'ять порогів, висота яких досягала 4-7 метрів. Долаючи такий складний шлях, козаки зміцнювали свої поселення посіченими деревами і називали такі зміцнення «січчю» [4, с. 67]. Назва «Січ» походить від слова «сікти» або «рубати» і спочатку цим словом називали укріплення з дерева і хмизу. Часто замість слова «Січ» вживалося слово «Кіш» (в перекладі з тюркського – військова ставка, місце, де знаходиться вождь).

Створення Запорозької Січі стало потужним імпульсом для консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ на початку 50-х років XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (нині на території м. Запоріжжя) Дмитро Вишневецький («Байда») – український князь зі старовинного волинського роду Гедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті, що обіймав високу посаду черкаського і канівського старости. Все свідоме життя Дмитро Вишневецький присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників, просив підтримки у литовського, польського, московського урядів, але допомоги не отримав. Тому зв'язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української

знаті перейшов на прожиття за Дніпровські пороги. Його організаторська діяльність, за словами історика В. Сергійчука, дозволила згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на боротьбу з гнобителями українського народу. Саме Д. Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе незалежно від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорозьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію. Невдалий похід князя у Молдавію 1563 р. на чолі козацького війська, полон і трагічна загибель у Царгороді, де був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну, не дали йому можливості до кінця реалізувати свої задуми. За подвижницьку діяльність народ у піснях і думах увіковічив відважного провідника козацтва [6].

Запорозька Січ за своїм характером була військово-демократичною республікою і мала всі ознаки державності: власну територію і військо, яке захищало її кордони, свій уряд, який виконував законодавчі, виконавчі і судові функції, свою символіку (прапор і герб), свою науку.

З часом Запорозька Січ перетворилася на потужний оплот соціального захисту всіх пригноблених, стала символом і центром національно-визвольної боротьби українського народу. На Запорозькій Січі ніколи не було кріпосного права, там використовували вільнонайману працю. Запорозькі козаки успішно воювали з Кримським ханством, ходили в походи проти Туреччини. Завдяки своїм походам на Крим і турецькі поселення козаки стали відомими в Європі. Запорозька Січ підтримувала стосунки з європейськими державами незалежно від польського уряду, як суверенна держава. У численних походах і боях українське козацтво відпрацювало самобутнє військово-мистецтво, вміло воювало як на суші, так і на воді. Козаки мистецьки володіли холодною та вогнепальною зброєю, були відмінними мореплавцями. Запорожці будували великі човни, які називалися «чайками». У такі човни сідали від 50 до 70 козаків [8, с. 53]. На «чайках» запорожці

спускалися вниз по Дніпру, плавали по Чорному морю, досягаючи берегів Туреччини. Найбільш значні козацькі походи відносяться до 1600-1620 років. У ці роки вони нанесли серйозні удари по турецьких фортецях – Варні, Ізмаїлу, Аккерману, Трапезунду і навіть двічі спалили Константинопольську гавань. Козаки любили свою батьківщину, найважчим злочином вони вважали зраду. Хоробрість, безстрашність, мужність і героїзм запорозьких козаків викликали подив і повагу в усьому світі і любов українського народу, яка знайшла відображення в багатьох творах усної народної творчості – думах, легендах, баладах і переказах.

Численні перемоги в боротьбі проти турків і татар надавали козакам упевненість в своїх силах. Вони стали усвідомлювати себе захисниками православної віри, борцями за свободу народу, лицарським братством. Виділившись наприкінці XVI століття в особливий соціальний шар українського суспільства козацтво вступило в боротьбу не тільки проти турецько-татарських агресорів, а й проти польського феодально-кріпосницького, національного і релігійного гніту. Боротьбу цю козацтво вело разом з селянством. Першими великими спільними виступами українського козацтва і селянства, в яких козацтво виступило як значна соціально-політична сила, були селянсько-козацькі повстання в Україні 1591-1596 рр. Також в 1620-1630 роках в Україні відбулися великі національно-визвольні повстання під проводом М. Жмайла, Т. Трясіли, Я. Острянина та інших, провідну роль в яких грали запорозькі козаки [5, с. 75]. Історичне значення Запорозької Січі полягає в тому, що, в XVI столітті як військово-політична організація козаків, Січ згодом стала центром національно-визвольної боротьби українського народу. Запорозька Січ відіграла ключову роль у відбитті набігів турків і татар на українські землі. Основи автономного устрою, військової організації та бойового мистецтва, вироблені в Січі, послужили прикладом при створенні власної державності в Україні. Українське низове козацтво за час свого півтисячолітнього існування залишило незламний слід у вітчизняній та всесвітній історії. Слід підкреслити, що Запорозька Січ знаходилася в надзвичайно скрутному становищі. Вона не мала ніякої підтримки нізвідки. За сучасною термінологією козацьке

військо перебувало на власному господарському розрахунку. Жодне військо у світі не утримувало само себе, та ще й уздовж багатьох століть. А Запорозька Січ була не тільки самодостатньою, а й вела безперервну війну на кілька фронтів: проти Кримського ханства і Туреччини на півдні, проти Польщі на північному заході, а потім і проти Московії на північному сході.

У важких умовах, в трагічній період історичного розвитку України-Русі, запорожці виконали свою історичну місію – об'єднання української нації. Низове українське козацтво записало своє покликання у свідомості українського народу, прославившись як центр національно-визвольної боротьби, як оплот сміливого протистояння кріпосницької системі європейських держав.

Українське козацтво як історична спільнота українського народу є уособленням національного характеру, сили і мужності, традиційного виразу способу життя, діяльності та поведінки українського народу, символом невмирущості української нації, її демократичного та вільного існування у колі європейських держав. Заглиблення у велику й славу історію козацтва України, розуміння дедалі більшим числом українців особливого значення безсмертних його традицій, можливо стануть запорукою того, що велика й багата Україна знову підніметься з колін. Адже за науковими дослідженнями, народними переданнями завжди вважалося, що саме козацтво уособлює собою цвіт української нації, саме

воно має бути рушійною силою державотворення та носієм української національної ідеї.

Неоціненною є роль козацтва у військово-патріотичному і духовному вихованні молоді, опануванні нею азів військово-спортивної підготовки. Українське козацтво послідовно використовує кращі надбання багатьох поколінь своїх попередників, утверджує, розвиває і боронить національну ідею, сприяє захисту політичних, економічних, культурних та історичних досягнень українського народу, бере активну участь у забезпеченні його духовного розвитку, фізичного здоров'я, високої моральності.

Відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій українського козацтва – головне завдання численних організацій козацтва. Важливо інформувати суспільство про козацький рух, його плани, зібрання й заходи через засоби масової інформації. Відкритий діалог з суспільством, державними чиновниками та позиція козацтва з актуальних проблем сьогодення стануть засобом популяризації самого козацтва.

Безумовно, саме зараз настав час і для законодавчого оформлення козацького руху, його розвитку на благо українського народу. Адже внутрішній світ кожного українця зокрема і нації в цілому потребує реального втілення національної свідомості, яка є глибинною суттю українства. Незбагнений поклик незборимої української душі, що через століття поневірянь прагне до волі, рано чи пізно перемаже. І саме втіленням цього є козацтво [7].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Олександр Сидоров. Коротка історія донського козацтва. Email: zhiganets@mail.ru.
2. Поліщук Н. С., Пономарьов А. П. (ред.) Українці. – М.: «Наука», 2000 (Інститут етнології та антропології РАН).
3. Голобуцький В. А. Українські козаки // Велика радянська енциклопедія.
4. Бушин М. І. Про виникнення козацтва в Україні // З історії та культури лінійного козацтва Північного Кавказу [Текст]: Матеріали восьмої Міжнародної Кубансько-Терської науково-практичної конференції / за ред. Н. Н. Великої, С. Н. Лукаша. – Армавір: Шуригин В. С., 2012.
5. Савченко Н. Н., Філіппенко Р. І. Навчальний посібник Історія України: конспект лекцій для студентів – Рецензент: д-р іст. наук, проф. Олійник М. М. (Кафедра історичних дисциплін Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди): Вид-во НФАУ, 2002.
6. Козацтво і Запорозька Січ // gia-msr.ru 2012.
7. Козацькі організації – Запорозька Січ – вільна козацька республіка. Навчальні матеріали он-лайн pidruchniki.com/17910211/kozatski_organizatsiyi.
8. Соколовський В. «Питання відродження козацтва – незворотній процес» – МО МГПО «Козацтво України», 2013.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.